

बहुआयामिक व्यक्तित्व तुलसीराम वैद्य

प्रा.डा.बन्नीनारायण गौतम

इतिहास केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि.कीर्तिपुर

इमेल : bngautam2019@gmail.com

Doi: <https://doi.org/10.3126/hisan.v10i1.74917>

सार

काठमाडौंको सम्भ्रान्त भारदारी परिवारमा जन्मिएर शिक्षादिकाको उचित अवसर पाई आकर्षक प्रशासनिक पदमा जान ठिक्क परेका बेला पिताको वचन र मार्गदर्शनलाई शिरोधार्य गरी धेरैको रोजाइमा नपर्ने प्राध्यापन पेशामा प्रवेश गरेका तुलसीराम वैद्य आफ्नो मेहनत र कर्मबाट गुरुहरूका गुरु भन्दै स्मरण गरिने व्यक्तित्व बन्न सफल भएका व्यक्ति हुन् । आफ्ना कर्महरूले गर्दा नेपालका प्रख्यात इतिहासकार, ऐतिहासिक अध्ययन अनुसन्धानलाई अन्वेषणात्मक दृष्टिकोणबाट अगाडि बढाएर राष्ट्रिय इतिहास निर्माणको आधार तयार पार्न लागि पर्ने प्राज्ञ, आफ्ना घरायसी विषयवस्तु आवश्यकतालाई भन्दा शोधार्थी एवं ज्ञानात्मक भोक लिएर आउनेहरूलाई प्राथमिकता दिने गुरु, विषयगत लगनशीलता-प्रतिबद्धता दर्शाउँदै अध्ययन अध्यापन र अनुसन्धानलाई समायोजन गरी प्राज्ञिक विशिष्ट पहिचान हासिल गर्ने र अरूलाई पनि हासिल गर्न सघाउने विशेषज्ञको छवि बनाएका थिए । नेपालको इतिहास लेखनलाई जनता पक्षको इतिहास निर्माण तर्फ समेत डोच्याएका तुलसीराम वैद्यले नेपाली इतिहासलाई विश्वस्तरमा पुऱ्याउने कार्य गरेका थिए । ऐतिहासिक तथ्यहरूमा आधारित शुद्ध र प्रामाणिक ऐतिहासिक अनुसन्धानका लागि आफ्ना विद्यार्थी र अन्य जिज्ञासुहरूलाई समेत प्रेरणा दिएर मार्ग निर्देशन गर्न रमाउने तुलसीराम वैद्य स्थलगत गोष्ठीका जन्मदातादेखि नेपाल इतिहास संघका संस्थापक समेत हुन् । नेपालको इतिहास लेखन, अध्ययन, अनुसन्धान गर्न चाहनेहरूलाई साथ सहयोगदेखि मार्ग निर्देशन गर्नुलाई जीवनको प्रथम कर्म ठान्ने बानी एवं स्वभावले गर्दा असल गुरु, संरक्षक समेतको उपाधि पाएका वैद्य सरलाई बहुआयामिक व्यक्तित्वको स्थान दिइएको पइन्छ । प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य तुलसीराम वैद्यको बहुआयामिक व्यक्तित्वमा केन्द्रीत रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी : ऐतिहासिक अध्ययन अनुसन्धान, जनतापक्षको इतिहास, सामाजिक सांस्कृतिक रूपान्तरण, कर्मठ गुरु, कुशल मार्ग निर्देशक ।

परिचय

विविधताको देशका नामले संसारमै पहिचान कायम गरेको हिमाली राष्ट्र नेपाल पौराणिक कालदेखि नै ज्ञानको ज्योती फैलाउँदै आफ्नो जीवन मानव कल्याणमा समर्पण गर्ने विद्वान् साधकहरूको जन्म एवं कर्मभूमि भनेर प्रसिद्ध छ । हिमवत खण्डको नामले विख्यात यहाँको सभ्यता प्रकाश पार्ने पौराणिक धार्मिक ग्रन्थहरूमा कपिल वाल्मीकी, व्यास, पाणिनी, गौतम, विश्वामित्र, याज्ञवल्क्य, भृगु, ऋष्यशृङ्ग, पुलत्स्य, पुलह आदि प्रख्यात विद्वान् तपशिवहरूले तप साधना ज्ञान प्राप्ति, ग्रन्थ सिर्जना गरेको पवित्र भूमिका रूपमा रहेको पाइन्छ । पृथ्वीको उत्पत्तिका क्रममा अस्तित्वमा आएको यो भूभागलाई प्रकृतिले सुरक्षित किल्ला बनाएपछि उत्तर, दक्षिण, पूर्व, पश्चिमबाट विभिन्न प्रयोजनले आउने मानिसहरूको सुरक्षित बासस्थल बनेको ऐतिहासिक प्रमाण छुँदैछ ।

विविधता अन्तर्गतको एकता नेपाली समाजको विशेषता भन्दै लेखक समीक्षकहरूबाट विश्लेषण गरिएको नेपाल अर्थात् काठमाडौं उपत्यका उत्पत्ति कालदेखि नै सबै जातको साझा फूलबारीका रूपमा हुर्कने बढ्ने अवसर पाएको स्थल हो (हेगन, सन् १९७०) । काठमाडौं उपत्यकामा जसरी प्रवेश गरे तापनि सजिलै आश्रय पाउने अर्थात् यहाँको समाजले भेदभाव नगरी स्वीकार गरेर स्थान दिने परम्परागत प्रवृत्तिले गर्दा भारतको मैदानी इलाका, तिब्बत लगायतमा हुर्केका सभ्यताहरूको समिश्रणबाट नेपाली समाज विकसित भएको हो (टेकबहादुर श्रेष्ठ, अन्तर्वार्ता, २०७५ चैत्र २७) । जसले गर्दा नेपाली समाजमा धार्मिक-सांस्कृतिक समन्वयको स्पष्ट प्रभाव परेको पाइन्छ ।

व्यापारि, तीर्थयात्री, शरणार्थी, घुमन्ते जुन रूपमा भए पनि नेपाली भू-भागमा प्रवेश गर्नेहरूले सुरुदेखि नै जनता, प्रशासक, शासक लगायतबाट सहयोग समर्थन पाउने र परिवारको सदस्यलाई भैं गरी गतिशील हुन दिने अवस्था भयो । त्यसले गर्दा काठमाडौं उपत्यका जातिभेद, वर्णभेद एवं वर्णभेदको छाँयासम्म पनि नपरिकनै विकास विस्तार हुन सक्यो (सुवेदी, २०६१) । आफ्नो धर्म संस्कृतिको रक्षादेखि जीवन जगतका समस्या समाधानसम्मका लक्ष्य अनुरूप प्रवेश गरेर काठमाडौं उपत्यकालाई स्थायी बासस्थल बनाउनेहरूमा सिम्रौनगढका डोय शासक वंशकाहरू पनि महत्वपूर्ण छन् । आफ्ना जनताहरूले राम्रो उपचार नपाएर कठिनाई भोग्नु परेको देखेपछि द्रवित भएका राजा हरिसिंह देवले छोरा गोविन्दानन्द देवलाई आयुर्वेद पढ्न लगाई जनताको सेवा गर्ने जिम्मा दिएको केही समयमै मुसलमानी आक्रमणमा पराजित भई नेपालको पहाडी क्षेत्रतिर लावा लश्कर सहित भौतारिन बाध्य भएको उल्लेख पाइन्छ (वैद्य, २०७६) । दोलखा तर्फ लागेका हरिसिंह देव तीन पाटन भन्ने स्थानमा पुगेर परलोक भएकाले विकसित विषम परिस्थितिमा हिम्मत साथ बढेकी रानी देवलदेवीले रुद्र मल्लसँग शरण मागेर सबै लावालश्करलाई काठमाडौं उपत्यकामा भित्र्याई भक्तपुरलाई आश्रयस्थल बनाउन सफल भएको मानिन्छ । आयुर्वेदको अध्ययन गरेका हरिसिंह देवका छोरा गोविन्दानन्द देव पनि भक्तपुरमै रहेर उपचारमा संलग्न भएपछि निजका सन्तानहरू वैद्य कहलिएको इतिहासमा १४ औं पुस्ताका दामोदर दास वैद्य राणाकालीन नेपालका राजवैद्य थिए (वैद्य, २०७६) । तिनै दामोदर दास वैद्यका नाती एवं गोपालदास वैद्यका जेठो पुत्ररत्नका रूपमा जन्मिएका तुलसीराम वैद्य पिताको परामर्शमा प्राध्यापन क्षेत्र रोजेर ४२ वर्षसम्म सेवा गरी त्रिभुवन विश्वविद्यालयको सेवाबाट निवृत्त भएका हुन् । ४२ वर्षको अवधिमा धेरै महत्वपूर्ण जिम्मेवारी लिएर निस्वार्थ भावले क्रियशिल भई धेरैको हृदयमा स्थान बनाएका प्रा.डा. तुलसीराम वैद्यबारे समग्र अध्ययन विश्लेषण गर्न विषय अनुसन्धानको आवश्यकता पर्ने भएकाले उनका केही पक्षहरूको विश्लेषणमा यस लेखलाई केन्द्रित प्रयास गरिएको छ ।

प्रशासनिक सेवा गर्दा प्राप्त अनुभवका आधारमा प्राध्यापन पेशा राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिष्ठा आर्जन गरी व्यक्तित्व विकासको आधार बन्ने निचोड दिएका पिता दामोदरदास वैद्यको सल्लाहमा तुलसीराम वैद्यले राजश्व अधिकृतमा नाम निकालेको पनि छाडेर प्राध्यापन सेवा थालेका थिए । सम्पन्न जीवनको चाहना नराखी राष्ट्र निर्माण एवं सामाजिक रूपान्तरण गर्ने व्यक्ति बन्नु भन्ने पिताको अर्ती शिरोधार्य गरेका उनले के कस्ता भूमिका निर्वाह गरे ? के कस्ता कर्मबाट प्रेरणादायी अनुकरणीय र बहुआयामिक व्यक्तित्वको छवि बनाउन सफल भए ? आदि प्रश्नहरूको उत्तर खोज्दै यथार्थ तथ्य प्रकाश पार्ने लक्ष्य उद्देश्य अनुरूपको प्रस्तुत अध्ययनले जनता पक्षको इतिहासको प्रतिनिधित्व गर्ने भएकाले महत्वपूर्ण हुने विश्वास लिइएको छ ।

तुलसीराम वैद्यले राजश्व अधिकृत पदमा नाम निकालेको अवस्थामा किन त्यसलाई छाडेर प्राध्यापन पेशा रोजे ? ४२ वर्षसम्मको अटुट प्राध्यापन अवधिमा प्रशासनिक जिम्मेवारी लिनु पर्दा पनि के कस्ता प्रेरणादायी भूमिका

निर्वाह गरे ? प्राज्ञिक उन्नयनका क्षेत्रमा क्रियाशील भएर कसरी बहुआयामिक व्यक्तित्व युक्त छवि निर्माण गर्न सके ? आदि प्रश्नहरूको निराकरण गर्ने लक्ष्य लिइएको प्रस्तुत अध्ययनमा उल्लेखित विषयसँग सम्बन्धित विषयवस्तु मात्र विश्लेषण प्रयास गरिएको छ । पञ्चायती व्यवस्थाको उत्कर्षकालमा पञ्चायत विरोधी विद्यार्थीहरू प्रशासकहरूको नियन्त्रणमा पुग्दा पनि माफिसम्म नमगाई छुटाउने वातावरण निर्माण गर्ने, विरामी परेर अस्पताल भर्ना भएका विद्यार्थीलाई भेट्न पुगेर उपचार प्रबन्ध मिलाउने, विद्यार्थीहरूका स्वभाव बानी आदिको निष्पक्ष मूल्याङ्कन गर्ने र विविध विधामा शोध गर्न लगाउने सघाउने गर्दै निर्वाह गरेको भूमिका उजागर गर्दै वैद्यज्यूले जनतापक्षको इतिहासका विविध पक्ष केलाउन गरेको मार्ग निर्देशन समेतको विश्लेषण गर्नु नै यस आलेखको उद्देश्य हो ।

अध्ययन विधि

इतिहासका विविध आयाम खोज्दै प्राध्यापन अनुसन्धानमै सम्पूर्ण जीवन बिताएर इतिहासको श्रीवृद्धि गर्ने व्यक्तित्वको स्थान पाएका गुरु वैद्यसँगै रहेर ज्ञान प्राप्त गर्ने, सहकर्मी भएर काम गर्ने, लामो कालखण्डको क्रियाशीलताका क्रममा विद्यार्थीदेखि शोधार्थीसम्मलाई सहयोग संरक्षण गर्ने बानीबाट लाभान्वित संरक्षित व्यक्तित्वहरूका धारणा, अनुभव, उद्गार समेतका प्राथमिक स्रोतहरूसँगै वैद्य सर जीवनकालका उत्तरार्धमा पटक पटक लिएका अन्तर्वार्ताहरू एवं पारिवारिक स्रोतबाट प्राप्त जानकारी आदिका आधारमा विश्लेषण प्रयास गरिएको प्रस्तुत अध्ययनमा द्वितीयक स्रोतहरूको प्रयोग पनि गरिएको छ । अन्तर्वार्ता, कुराकानी, आदिबाट जुटाइएका तथ्यहरूको सत्यता परीक्षण गरी प्राथमिक ठहर्‍याएर मात्र प्रयोग विश्लेषण गरिएको यो अध्ययनको मूलस्रोत वैद्य सरसँग पटक पटक गरी १३ घण्टा जतिका अन्तर्वार्ताहरू, उनको संलग्नताका घटनाक्रम सम्बन्धित पात्रहरूले दिएका जानकारी आदिको सत्यता पुष्टिका लागि समय समयमा गरेका कुराकानीबाट प्राप्त जवाफहरू रहेका छन् । वैद्य सरसँगको संगत, सहयात्रा, अन्तर्क्रियाका क्रममा प्राप्त जानकारीसँगै हासिल गरेका अनुभव समेत प्रयोग गरी विश्लेषणात्मक वर्णनात्मक स्वरूप दिन खोजिएको प्रस्तुत आलेख राष्ट्रवादी सिद्धान्तको धरातल अनुरूप गुणात्मक ढाँचामा तयार पारिएको छ । सबै जसोबाट निष्पक्ष संरक्षक, अमर प्राज्ञ, जनपक्षीय अन्वेषकको स्थान दिइएका व्यक्तित्वबारे प्रकाशमा नआएका तथ्यहरूको विश्लेषण भएकाले प्राप्त सामग्रीहरूको प्रयोग गरी लेखक कार्यलाई पूर्णता दिने प्रयास गरिएको छ ।

नेपाली समाज, वैद्य परिवार र तुलसीराम वैद्य

इतिहासका अध्येताहरूले भारत वर्षको उत्तरतिर हिमालयको दक्षिणी भागमा स्वतन्त्र राज्यका रूपमा विश्व समक्ष उभिएर पूर्व, पश्चिम र दक्षिणतिर एशियाको प्रकाश स्तम्भ भारत काँधमा काँध जोरेर दाजु भाइकै नाता गहिरो पारिरहेको र उत्तरतिरबाट इष्ट देवताको निवास स्थल मानेर तिब्बत चीनले श्रद्धा र आदरले हेरिरहेको भनी स्पष्ट उल्लेख गरिएको नेपाल सुरुदेखि नै एक स्वतन्त्र सार्वभौम सत्ता सम्पन्न मुलुक हो (शर्मा, २०४५) । प्राचीन मानवीय सभ्यता स्थल प्रमाणित भएको यो मुलुकको उत्तरमा रहेका हिम शृङ्खलादेखि दक्षिणका मैदानमा विकसित घना जङ्गलले गर्दा सुरक्षित किल्ला जस्तै बनेको छ । त्यो देखेर विभिन्न स्थान र कारणले यहाँ आइपुग्नेहरूबाट स्थायी बासस्थलका रूपमा रोज्ने क्रम सुरु भएपछि समाज निर्माण प्रक्रिया अगाडि बढेको थियो । प्रकृतिले अमूल्य रत्न एवं जडिबुटीको भण्डार बनाइदिएको यो भू-भागमा विस्तारै आकर्षित हुन थालेका मानिसहरूले स्थायी बासस्थलका लागि रोज्ने, सामुहिक जीवन पद्धतिको विकास गर्ने क्रममा सहयोगी मानसिकता प्रवृत्तिअनुरूप बढ्ने, आफूले लिएर आएका सभ्यता संस्कृतिहरू फैलाउने गर्दै बढेपछि बिना

भेदभाव एकाकार भएर बस्ने र रक्त मिश्रण परम्परा स्वीकार गरेर बाहिरबाट आउने जतिलाई हृदयदेखि नै स्वीकार गरी समाजमा मिसाई परिस्कृत परिमार्जित नेपाली समाज निर्माण गर्ने काम भयो (गौतम, २०७६) । प्राचीन कालमा देवताहरूको क्रिडाभूमि समेत रहेको नेपाली भू-भागमा शिकार एवं माछा मार्ने कार्यबाट जीवन निर्वाह गर्ने नाग जातिहरूद्वारा बसोबास थालेर सामूहिक जीवन यापनहुँदै नाग राज्यको थालनी गरियो (उपाध्याय, २०५५; पाण्डे र रेग्मी, २०५४) । त्यसपछि क्रमशः हुर्कने बढ्ने गरेको नेपालमा उत्तर दक्षिणका विभिन्न ठाउँका सभ्यताहरूमा हुर्किएर बाहिरी आक्रमण, धर्म, संस्कृतिमाथिको आक्रमण, पेशागत उन्नती, विकासको सोच, घुमन्ते प्रवृत्ति आदि विविध कारणले गर्दा आउने र स्थायी बासस्थल बनाउने क्रम बढ्दै गयो । नागवंशबाट सुरु भएर गौडावंश, गोपालवंश, महिषपालवंश, किरातवंश, लिच्छिववंशहुँदै मल्लवंशसम्मले परिस्थितिबाट फाइदा उठाउँदै प्रवेश गर्ने र प्रभाव कायम गरी राज्य कायम गर्ने अवस्था निर्माण गरेका थिए ।

विभिन्न स्थानबाट आएका आगन्तुकहरूद्वारा विकास गरिएको नेपाल प्राचीन कालदेखि नै भारत एवं तिब्बतबाट आएकाहरूको शरणस्थल भएकाले मिश्रित संस्कृति सहितको मौलिकतायुक्त देश बनेको हो (शर्मा, २०४५) । दक्षिण भारतमा बढ्दो मुस्लिम आक्रमणदेखि राज्य विस्तारको होडबाजिसम्मले बाध्य भएका कतिपय राजघरानाका मानिसहरू आफ्ना समर्थकसहित भएर उत्तरतर्फ भाग्ने र प्राकृतिक किल्लाका रूपमा अवस्थित नेपालका विभिन्न क्षेत्रमा बसेर क्रियाशीलहुँदै प्रभाव बढाएर आफ्नो राज्य स्थापना गर्ने कार्य हुन थाल्यो । काठमाडौँ उपत्यकाभन्दा दक्षिण-पूर्वमा अवस्थित मिथिला राज्यको पतन सुरु भएको स्थितिमा कर्णाटवंशी नान्यदेवद्वारा सन् १०९७ अर्थात् वि.सं.११५४ मा स्थापित सिम्रौनगढ पूर्वमध्यकालको महत्वपूर्ण राज्य मानिन्छ । गोपालराज वंशावलीले सिमरावन भनेको नेपाल तराई फाँटको वर्तमान बारा जिल्लाअन्तर्गत पर्ने यस ठाउँमा गढ निर्माण गरिएपछि सिमरावनगढहुँदै सिम्रौनगढ नामाकरण भएको पाइन्छ (बज्राचार्य र मल्ल, सन् १९८५; त्रिपाठी, २०५६) । पुराना, भग्न संरचनादेखि स्याहार सम्भार बिना मिल्किएका, दुरुपयोग भइरहेका ऐतिहासिक अवशेषहरू यत्रतत्र पाइने र मानिसहरूले निजी सम्पत्तिका रूपमा भोग चलन गरिरहेको जुनकुनै ठाउँमा २-३ फिट खन्दासाथ त्यसबखतका अवशेषहरू पाइने उक्त स्थलमा कर्णाटवंशीहरूले करिब २२८ वर्ष शासन गरी उपत्यकाको मल्ल राज्यलाई समेत प्रभावमा पारी वैवाहिक सम्बन्ध जोडेको र दिल्लीका बादशाह गयासुद्दिन तुगलकको आक्रमणमा परेर पराजित भएका राजा हरिसिंह देव ज्यान जोगाउँदै आफन्तसहित उत्तरी पहाडतिर लुक्न पसेको भेटिन्छ (सुवेदी, २०६१; क्षत्री र रायमाझी, २०६०) । मुसलमानी आक्रमणमा पराजितहुँदा राज्य नाश भएकाले भागेका हरिसिंह देवले भौँतारिँदै दोलखा तर्फ जाँदा तीन पाटन भन्ने ठाउँमा नश्वर देह त्यागे ।

घाइते भएको अवस्थामा राम्रो उपचार पनि नपाएकाले हरिसिंह देवको निधन भएको सम्भावनामा जोड दिएका इतिहासविद्हरूले राजग्रामका लुटेरा एवं भारदारहरूले साथै आएका छोरा, रानी र मन्त्रीहरूलाई लुटेर थुनेको भनेका छन् । उक्त समाचार पाएपछि तत्कालीन नेपाल मण्डलका राजा रुद्र मल्लले हरिसिंह देवकी रानी देवलदेवी एवं छोरा जगत् सिंह देव र गोविन्दानन्द देवलाई भक्तपुरमा बोलाई शरण दिएकाले उनीहरूसँगै सिम्रौनगढबाट आएका धेरैजसो मानिसहरू भक्तपुरमा बसोबास गर्न थालेको भनेका हुन् (तुलसीराम वैद्य, अन्तर्वार्ता, २०७५ माघ १५; डिल्लीराज शर्मा, अन्तर्वार्ता, २०७५ चैत्र २७) । शक्तिशाली एवं सम्पन्न राज्य तहसनहस भएपछि भागेर उत्तरतर्फ लागेका हरिसिंह देवसँगै आएका आयुर्वेदाचार्य छोरा गोविन्दानन्द देव एवं तीनका परिवार समेत देवलदेवी एवं जगत् सिंहसँगै भक्तपुर आएपछि सुकुलढोकामा बसोबास गरेको इतिहास तुलसीराम वैद्यले नै खोजेका छन् । प्रताप मल्लको नारायणहिटी शिलालेखको अध्ययनसँगै पूर्वजहरूसँगको सोधखोजबाट उक्त इतिहास लेखेका वैद्यले राजा हरिसिंह देवका छोरा गोविन्दानन्द देव वैद्य भएकाले भक्तपुरमा

रहेर पनि उपचार सेवामै रहेको र आफ्ना सन्तानलाई पनि त्यही पेशामा लगाउने शिक्षा दिई राजवैद्य बनेर काम गर्दै गएको प्रस्ट पारेका छन् (वैद्य, २०७६) । गोविन्दानन्द देवको भक्तपुर प्रवेशपछि पाँच पुस्तासम्मको प्रमाण नपाइएको र छैटौँ पुस्ता ब्रह्मानन्द वैद्यदेखिको विवरण सबै पाइएको प्रस्ट पारेका तुलसीराम वैद्यले आफू १६ औँ पुस्ताको भएको जनाएर वैद्य पेशामा लागेकाहरूको समय क्रममा वंश विस्तार भई एउटा हाँगो काठमाडौँको त्रिपुरेश्वरमा आई बस्न थालेको प्रस्ट पारेका छन् ।

काठमाडौँको त्रिपुरेश्वरमा बसोबास गरेको वैद्य परिवारले राणा कालसम्म पनि राजवैद्यका रूपमा सेवा प्रदान गरिरहेको बताउने तुलसीराम वैद्यले हजुरबुवा दामोदरदास वैद्य पनि राजवैद्य नै रहेको उल्लेख गरेका छन् । यिनै दामोदरदास वैद्यका छोरा गोपालदास वैद्यको जेष्ठ पुत्ररत्नका रूपमा वि.सं.१९९६ साल फाल्गुण १७ गते अर्थात् सन् १९४० फेब्रुअरी २९ का दिन माता मिठाइदेवी वैद्यको कोखबाट तुलसीराम वैद्यको जन्म भएको थियो । राजवैद्यको छोरा भएर पनि त्रिचन्द्र कलेजमा स्नातक तहको अध्ययन गरी फुटबल खेल्ने शौक एवं क्षमताले गर्दा राणा परिवारसम्मै निकट सम्बन्ध कायम गरेका गोपालदास वैद्यले जनरल केशरशमशेरले दिएको डिग्री पद स्वीकार गरी प्रशासनिक सेवामा प्रवेश गरेका र छोरा तुलसीरामको विद्यालय शिक्षा जुद्धोदय पब्लिक हाई स्कूलबाट पूरा गराएका थिए (वैद्य, २०६६) । उक्त स्कूल पढ्ने क्रममा विजयानन्द जोशीद्वारा नाटकीय रूपमा कक्षामा इतिहास पढाउने, सारगर्भित एवं विवेचनात्मक रूपले व्याख्या गर्ने क्षमता र शैलीले गर्दा सबै विद्यार्थीहरूमा ठूलो प्रभाव परेको अनुभव गरेर नै इतिहास विषयमै विशिष्टता हासिल गर्ने लक्ष्य लिएको कुरा पटक पटक पंक्तिकारलाई बताएका तुलसीराम वैद्यले इतिहासकै विद्यार्थी बन्ने प्रेरणा एवं हौसला गुरु विजयानन्द जोशीले नै दिएको मानेका हुन् । इलाहावाद विश्वविद्यालयबाट इतिहास विषयमा स्नातकोत्तर पास गरेर फर्केपछि देशको प्रशासनिक सेवामा प्रवेश गर्ने वा शिक्षणमा लाग्ने भन्ने निर्णय गर्न नसकेको अवस्थामा लोकसेवा आयोगद्वारा निजामती सेवाअन्तर्गत ३५ जिल्लाका लागि ३५ जना राजश्व अधिकृतको विज्ञापन प्रकाशित गरियो । भारतबाट इतिहास विषयमा स्नातकोत्तर (एम.ए.) पास गरेर आउने तीन-चारजना मात्र भएको अवस्थामा राजश्व अधिकृतमा दरखास्त दिएका तुलसीराम वैद्य समक्ष दरबार कलेजमा इतिहास पढाउन आउने र पोखरामा खाने बस्ने बन्दोबस्त सहित मासिक रू. १२००/- तलब दिएर नयाँ खोल्न लागिएको कलेजको प्रिन्सिपल भएर काम गर्न जाउँ भन्ने प्रस्ताव आएको थियो ।

दरबार कलेजका प्रिन्सिपल, त्रि.वि.इतिहास विभागका अध्यक्ष एवं कला संकायका डीन समेतको जिम्मेवारीमा रहेका प्रा.भैरवबहादुर प्रधान र रक्षा सहायक मन्त्री मीनबहादुर गुरुङबाट क्रमशः आएका उल्लेखित प्रस्तावमध्ये मीनबहादुर गुरुङको प्रस्ताव तर्फ आकृष्ट भएका वैद्यले आफ्ना पितालाई सबै कुरा बताएर के गर्नु उपयुक्त होला भनी सल्लाह मागेका थिए । पढे-लेखेको जेठो छोरालाई आफ्नो सानिध्यबाट टाढा पठाउन नचाहेका पिता गोपालदास वैद्यले पोखरा नजानु भनेपछि गृहमन्त्रीको जिम्मेवारीमा रहेका अति मिल्ने साथी सूर्यप्रसाद उपाध्यायकहाँ पुगेर सबै कुरा बताई मन्त्री मीनबहादुर गुरुङलाई नै बोलाउन लगाएर तुलसीरामलाई पोखरा नलैजान भनिदिएका थिए । पिताको चाहना भावना बुझेपछि लोकसेवामा दिएको जाँचमा छनौट भएका तुलसीराम वैद्य समक्ष अन्तिम निर्णय गर्ने पर्ने अवस्था आएको थियो । के गरौँको स्थितिमा पुगेका बेला अकस्मात गुरु भैरवबहादुर प्रधानसँग भेट भएको भन्दै बोलाएका पिता गोपालदास वैद्यले कुराकानी थालेर सारगर्भित सुझाव दिएका थिए । जेठो छोरालाई आफूभन्दा टाढा राख्न नचाहेकाले पोखरा जान नदिएको स्पष्ट पारेपछि राजश्व अधिकृतमा गए पनि सरुवा भई रहने जनाएर प्रशासनिक क्षेत्रमा हाकिम भन्दा बढी सक्रिय, प्रभावकारी प्रतिभाशाली भएका खण्डमा हाकिमले नै खुट्टा तानी गिराउने, काम गर्न आशातित सक्रिय नभएमा

काम नलाग्ने बेकम्मा भनी पदोन्नतीको अवसरै नदिने लगायतका तत्वबोध गराइदिए (वैद्य, २०६६) । देशको प्रशासनिक क्षेत्रमा लामो समय काम गर्दाका अनुभव समेतको हवाला दिएका पिताले इतिहास विषयमा भारतबाट स्नातकोत्तर उत्तीर्ण गरेकाले बौद्धिक, प्राज्ञिक, शैक्षिक ल्याकतका आधारमा अन्तर्राष्ट्रिय जगत्सम्मै प्रतिष्ठा कमाउन सकिने शिक्षण पेशामा लाग्नु उपयुक्त हुने सल्लाह दिएर बौद्धिक क्षमतालाई कसैले छेक्न नसक्ने उदाहरण समेत दिई प्रा.भैरवबहादुर प्रधानको चाहनाअनुसार दरबार कलेजमा शिक्षण गर्न जाउ भनेपछि सबै सोचेर निर्णय गर्ने स्वतन्त्रता पनि दिए । पिताको चाहना बुझेपछि शिक्षण पेशामै लाग्ने निर्णय गरेका तुलसीराम वैद्यले प्रा.भैरवबहादुर प्रधानको सल्लाहअनुसार अगाडि बढेर वि.सं.२०१७ साल असार १८ गतेदेखि स्वयंसेवक प्राध्यापकको रूपमा सेवा प्रवेश गरी अध्यापन सुरु गरेका थिए । केही समयपछि अर्थात् वि.सं.२०१७ साल मंसिरको पहिलो हप्तातिर प्रधानमन्त्री वी.पी.कोइरालाका सहयोगी आफ्ना मित्र ध्रुवराम भण्डारीसँगै प्रधानमन्त्रीलाई भेट्न पुगेका तुलसीराम वैद्यले सबै कुरा बताएर स्वयंसेवकका रूपमा काम गर्न थालेको करिब ६ महिना भइसकेको स्पष्ट गरी स्थायित्वको आधारका लागि अनुरोध गरेका थिए । शान्तसँग सबै कुरा सुनेका प्रधानमन्त्री वी.पी. कोइरालाले पनि सबै विवरण खुलाएर निवेदन लेख्न लगाई “निवेदकलाई दरबार कलेजमा इतिहास विषयको स्वयंसेवक समेतको अनुभवलाई आधार मानी अस्थायी लेक्चरर पदमा नियुक्ती गर्नु” भन्ने तोक लगाएपछि आफ्ना स्वकीय सचिवलाई नै तोक लगाइएको निवेदन शिक्षामन्त्रीकहाँ पुऱ्याउन र कार्यान्वयन गराउन निर्देशन दिएका थिए (तुलसीराम वैद्य, अन्तर्वार्ता, २०७५ माघ १५) । प्रधानमन्त्रीको तोक आदेशपछि वि.सं.२०१७ साल मंसिर १२ गतेदेखि दरबार कलेजको इतिहास विषयको अस्थायी नियुक्ति पाएका तुलसीराम वैद्य दरबार कलेज, त्रिचन्द्र कलेजहुँदै त्रि.वि.मा पुगेर वि.सं.२०५९ साल फाल्गुण १७ गतेसम्म कुल ४२ वर्ष ३ महिना ५ दिनसम्मको प्राध्यापन पछि सेवा निवृत्त भएको पाइन्छ । यति लामो सेवा अवधिमा देशका लागि होनहार जनशक्ति तयार पार्नेदेखि विश्वविद्यालयका महत्वपूर्ण निकाय, कार्यालयहरूको प्रमुख अर्थात् सारथी भएर जीवन्त एवं अर्थपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने बहुआयामिक व्यक्तित्व निर्माण गरेका प्रा.डा.तुलसीराम वैद्यसँगको सहयात्राका क्रममा गरेको अनुभवबाट प्राप्त जानकारी, उनको बारेमा विभिन्न व्यक्तित्वहरूले दिएका जानकारी, उद्गार एवं सोधखोजबाट बटुलेका तथ्यहरूका आधारमा केही प्रसङ्ग वा पक्षहरू प्रकाश पार्नु उपयुक्त ठानिएको छ ।

प्रजातान्त्रिक व्यक्तित्व

राणा शासनका विश्वासपात्र भारदारको सन्तानका रूपमा जन्म लिएको भए तापनि उच्च शिक्षा अध्ययनका क्रममा प्राप्त ज्ञान, राजवैद्य परिवार भित्रको जनसम्पर्क, शिक्षादिक्षा दिने गुरुहरूको मार्ग निर्देशन र पिता गोपालदास वैद्यको अनुभवजन्य सल्लाह समेतले गर्दा निडर एवं हक्की स्वभावका धनी बनेका तुलसीराम वैद्यमा प्रजातान्त्रिक पद्धतिमा विश्वास थियो । समकालीन व्यक्तित्वदेखि विद्यार्थीहरूसम्मले एक मिहेनती, कर्तव्यपरायण, लगनशील अनुसन्धाता, स्वतन्त्रताका पक्षपाती व्यक्तिका रूपमा उल्लेख गर्न रुचाइने प्रा.डा.तुलसीराम वैद्यले पञ्चायती कालखण्डमा पनि प्रजातान्त्रिक विचारधारामा आवद्ध विद्यार्थीदेखि प्राध्यापकसम्मलाई आस्थाका आधारमा अहित हुने काम गरेनन् र गर्न पनि दिएनन् (कृष्णबहादुर थापा, अन्तर्वार्ता, २०८१ साउन ८; घनश्याम भट्टराई, अन्तर्वार्ता, २०८१ साउन ८) । विद्यार्थी आन्दोलनका क्रममा विश्वविद्यालय भित्र प्रहरी प्रवेश गरेको विरोध गर्ने प्राचार्य केदारभक्त माथेमासँगै सहाना प्रधान, वि.सी.मल्ल लगायतका प्राध्यापकहरूलाई सरकारको आदेशमा त्रि.वि.ले कारवाही गरेर जागीर खोस्ने काम गर्दा असन्तुष्ट भएका तुलसीराम वैद्यले आन्दोनकारी विद्यार्थीहरूलाई भित्रभित्रै सहयोग दिई आफ्ना मागमा प्राध्यापकहरूका

आवाज पनि उठाउन भनेको जानकारी विद्यार्थी नेताहरूबाट पाइएको हो (प्रेमबहादुर गुरुङ, अन्तर्वार्ता, २०५९ जेठ ९; यज्ञप्रसाद अधिकारी, अन्तर्वार्ता, २०७० जेठ १) । त्रिभुवन विश्वविद्यालयका कतिपय महत्वपूर्ण पदहरूमा रहेर काम गरेका उनले जुन कुनै विचारधाराका विद्यार्थीहरूको अहित हुने निर्णय आफूले पनि नगर्ने र अरूलाई पनि गर्न नदिने नीति लिएको कुरा धेरै जनाबाट सुन्न पाइन्छ । पञ्चायती व्यवस्थाको चकचकीका बेला पञ्चायत विरोधी अर्थात् कांग्रेस-कम्युनिष्ट विचारधाराका विद्यार्थीहरूप्रति सरकारी कोप बर्सने गर्दथ्यो । व्यवस्था निर्देशित शैक्षिक प्रणाली अन्तर्गतकै निकायको महत्वपूर्ण प्रशासनिक पदमा रहेको प्रशासकले राज्यद्वारा विद्रोही-अराष्ट्रिय तत्व ठहर्‍याइएका विद्यार्थीको पक्ष लिँदा पञ्चायती प्रशासनका प्रशासक, अधिकारी, सुरक्षा निकाय आदिसँग टक्कर पनि पर्दथ्यो । तर पनि आफ्ना विद्यार्थीहरूलाई राज्य पक्षको दमन, दण्ड, सजायको स्थितिबाट जोगाउने उपाय निकाल्न लागि पर्ने तुलसीराम वैद्य प्रजातान्त्रिक व्यक्तित्व थिए ।

राजा महेन्द्रको निधनपछि राजा भएका वीरेन्द्रले नयाँ शिक्षा योजनाअन्तर्गत राष्ट्रिय विकास सेवा (रा.वि.से.) कार्यक्रम लागु गरेर गाउँको सर्वाङ्गिक विकासमा टेवा पुर्‍याउने घोषणा गरे तापनि भित्री रूपमा पञ्चायत प्रणालीभित्र विरोधाभासपूर्ण कुराहरू बढ्दै गएको आफ्नो आशंकाको यथार्थ पत्ता लगाउने लक्ष्य रहेको थियो । आफ्नो क्षेत्रीय भ्रमणका क्रममा पाएका जानकारीदेखि सचिवालयमा आइपुग्ने समाचार समेतबाट जनचाहना र भावनाबारे यथार्थ कुरा पत्ता लगाएर निराकरणका उपाय खोज्ने, देशको शिक्षा प्रणाली सबल बनाउन दुरदराजका गाउँसम्मैका विद्यालयमा उच्च शिक्षाका विद्यार्थी पठाएर शिक्षणसँगै यथार्थ अवस्था पत्ता लगाउन खटाउने र सामाजिक रूपान्तरणको मार्ग प्रशस्त गर्ने सोच लिएका राजाले त्रि.वि.मा रा.वि.से. लागु गर्न निर्देशन दिए । गाउँ नै गाउँको देश नेपालमा स्तरीय शिक्षाको व्यवस्थासँगै सामाजिकीकरणको आधार तयार पार्न यो कार्यक्रम उपयुक्त हुने ठहर गरेर २०३१ सालमा नमूना परीक्षण कार्यक्रम लागु गरेको त्रि.वि.ले सुरुकै परिणाम देखेर स्नातकोत्तर तहमा अध्ययन गर्ने सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूले प्रथम वर्षको अध्ययन पूरा गरेपछि विभिन्न जिल्लाका माध्यमिक विद्यालयमा गएर दश महिना अनिवार्य सेवा गर्ने पर्ने नियम लागु गर्‍यो (पौड्याल, २०६६) । पहिलो चरणमै रा.वि.से. कार्यक्रमको मानविकी संकाय संयोजक जिम्मेवारी पाएका तुलसीराम वैद्यको कार्यशैली भूमिका हेरेर वि.सं.२०३३ सालको श्रावणदेखि कार्यक्रम निर्देशकमै नियुक्त गरी सञ्चालनको जिम्मा दिइयो ।

जिम्मेवारी पाएपछि रा.वि.से.कार्यक्रम जनमुखी र उपलब्धिमूलक बनाउन लागि परेका वैद्यले कार्यक्रमको उद्देश्य, सीमाको जानकारी गराउन विद्यार्थीहरूलाई राम्रोसँग तालिम दिने प्रबन्धसँगै विभिन्न विषयका विज्ञहरूद्वारा अनुभव, कार्यशैली, राष्ट्रिय आवश्यकता आदिवारे जानकारी दिने र आफै हरेक क्याम्प एवं कोठामा पुगेर निर्देशन दिने गरेपछि मात्र पठाउने नीति लिए (निरञ्जन शर्मा, अन्तर्वार्ता, २०८१ भदौ १४; कपिल श्रेष्ठ, अन्तर्वार्ता, २०७८ वैशाख २०) । पूर्ण निष्ठाका साथ काम गर्दा प्रशासनिक सरकारी अवरोध आएमा आफूबाट निराकरण गरिने प्रतिबद्धता नै व्यक्त गरेका निर्देशक वैद्यले कार्य क्षेत्रमा देखेभोगेका यथार्थ विषय कुरा आफू समक्ष लेखेर पठाउने र क्षेत्रगत भ्रमणका क्रममा राजासँग भेट्दा निर्धक्क भएर राख्ने स्वतन्त्रता दिएर पुगेका गाउँ गाउँमा शिक्षणसँगै जनजागरणका क्षेत्रमा पनि काम गर्ने जिम्मा दिने गर्दथे (गौतम, २०६६) । उनको निर्देशन एवं मार्ग दर्शनबाट निर्धक्क भएका रा.वि.से.का विद्यार्थीहरूले शिक्षणसँगै जनजागरण फैलाउने काम थालेपछि जनताले पनि पञ्चायती सिद्धान्त व्यवहार जान्ने बुझ्ने मौका पाएका थिए । गाउँगाउँ पुग्ने विद्यार्थीहरूले पञ्चहरूका गलत कार्य समर्थन नगर्न सिकाउनेदेखि कांग्रेस-कम्युनिष्ट विचारधारा सिद्धान्त फैलाउने गरेपछि पञ्चायती प्रशासक समक्ष कुरा पुर्‍याएका स्थानीय पञ्चहरूले तर्साउने

प्रयास गरे तापनि सफल भने भएनन् । आफ्ना विद्यार्थीहरूका कार्यलाई असंवैधानिक मानेर सजाय दिन चाहने प्रशासकदेखि पञ्च नेताहरूसँग तार्किक बहस गरेर बिना शर्त छुटाउनेदेखि निर्दोष सिद्ध गराउने कार्य गरेका तुलसीराम वैद्यले कुशल संरक्षकदेखि प्रजातान्त्रिक व्यक्तित्वसम्मको छवि निर्माण गरेको प्रसङ्ग स्पष्ट गर्न वि.सं.२०३५ सालको अन्ततिरको सल्यान घटनाको प्रस्तुति उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

वि.सं.२०३५/०३६ सनलतिर रा.वि.से.कार्यक्रमअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह नेपाली विषयका विद्यार्थी कुलप्रसाद कोइराला (हाल सेवा निवृत्त प्रा.डा.) सल्यानको **दामाचौर** मा.वि.मा पुगेका थिए । तत्कालीन सामान्य प्रशासन र भूमिसुधार राज्यमन्त्री मरिचमान सिंहको गृह जिल्ला रहेको सल्यानमा पञ्चायती व्यवस्थालाई प्रजातान्त्रिक एवं देशको माटो सुहाउँदो व्यवस्था मानी विरोधी दबाउने मानसिकता भएका भक्तपुर निवासी केशरबहादुर श्रेष्ठ प्रमुख जिल्ला अधिकारी भएर गएका थिए । रा.वि.से.विद्यार्थीहरूको स्वभाव बुझेका उनले आफ्ना सूत्रबाट प्राप्त जानकारिका आधारमा कांग्रेस-कम्युनिष्ट पक्षमा धारणा राखेहरूलाई बोलाएर राजनीति नगर्न भन्नेदेखि स्थानीय पञ्च नेताहरू मार्फत धम्काउनेसम्म पनि गर्दथे (प्रेमबहादुर गुरुङ, अन्तर्वार्ता, २०५९ जेठ ९) । प्रशासकको धम्की दबाव बेवास्ता गरी नेपाली कांग्रेसको नीति, सिद्धान्त, वी.पी.विचारको प्रचारक हुन रुचाउने स्वभावका कुलप्रसाद कोइरालाले आफ्नो विद्यालय र त्यसको आसफासका गाउँ बस्तीसम्मै पञ्चायती व्यवस्थाको स्थापना प्रजातान्त्रिक व्यवस्था समाप्त पारेर गरेको कार्यदेखि वी.पी.को नीति, सङ्घर्ष स्पष्ट पार्ने, जिल्लाका चिनिएका र संगठनमा रहेका कांग्रेसी नेताहरूसँग भेटघाट र छलफल गर्ने, विद्यार्थीदेखि सर्वसाधारणसम्मलाई पञ्चायत एवं पञ्चका गलत क्रियाकलापको विरोध गर्न लगाउने जस्ता कार्य गर्न थाले (जनक जंगली, अन्तर्वार्ता, २०६५ फाल्गुण २० गते) । निगरानी गरिरहेका स्थानीय पञ्चदेखि प्रशासकसम्मले प्रमाणको अभावमा दमन गर्न नसकेपछि अप्रत्यक्ष रूपले चेतावनी दिई आफ्नो काममा लाग्न भन्ने गरे तापनि कुनै वास्ता नगरेका कोइराला काठमाडौं फर्केपछि पनि पूर्ववत् लागि परेकै अवस्थामा वि.सं.२०३५ साल चैत २४ गते काठमाडौंमा घटेको घटनाले राष्ट्रिय विद्यार्थी आन्दोलनको पृष्ठभूमि तयार पायो ।

पाकिस्तानमा जुल्फिकर अलि भुट्टोलाई अहमदरेजा कसुरीको हत्या अभियोगमा गिरफ्तार गरी २० महिना लगाउँदै न्यायिक छानबिनको नाटकपूर्ण प्रक्रिया पूरा गरेर मृत्युदण्डको सजाय तोक्ने सदर गर्ने गरेको सैनिक सरकारले विश्व जनमतकै उपेक्षा गरेर वि.सं.२०३५ साल चैत २२ गतेको मध्यरातमा रावलपिण्डी जेलभित्रै फाँसी दिएपछि काठमाडौंमा भएको विरोध प्रदर्शन एवं दमनले गर्दा विद्यार्थी आन्दोलन देशव्यापि हुने सम्भावना बढ्दै गएको थियो (तासिर, सन् १९८०; गौतम, २०७७) । आफ्नो जिल्लामा विद्यार्थी आन्दोलन हुनै नदिने तर्फ ध्यान दिएका राज्यमन्त्री मरिचमान श्रेष्ठको आदेशमा सल्यान प्रशासन सक्रिय भएर भेला बोलायो । राज्यमन्त्री मरिचमान समेत पुगेपछि थालिएको गोप्य मन्त्रणाबाट विद्यार्थी, शिक्षक, रा.वि.से.स्वयंसेवक सबैलाई वीरेन्द्र शिल्ड लगायतका खेलकुद कार्यक्रम सुरु गरी सदरमुकाम खलङ्गामा राख्ने निर्णय गरेर बालमन्दिरमा सामूहिक मिटिङ बोलाइयो । राज्यमन्त्री मरिचमान, गाउँ फर्कका तात्कालिक अध्यक्ष जनक जंगली, प्र.जि.अ., जि.सि.ओ., डि.एस.पि., प्र.अ. हरूसँगै रा.वि.से.स्वयंसेवक र विभिन्न मा.वि.का विद्यार्थीहरूको उपस्थितिमा वीरेन्द्र शिल्ड लगायतका खेलकुद कार्यक्रम चलाइहाल्ने प्रस्ताव आयो । निहुँ खोज्न र विद्यार्थी आन्दोलन चलाउन चाहेका कुलप्रसाद कोइरालाले आफ्ना साथीहरूसँग गोप्य मन्त्रणा गरिकन बोल्ने चाहना प्रकट गरे । समय पाउनासाथ उभिएर पञ्चायती व्यवस्था समाप्तको बेला आइसकेकाले वीरेन्द्र शिल्ड लगायतको औचित्य नभएको जनाउँदै शिक्षक विद्यार्थी समेतका राष्ट्रवादी मिलेर सशक्त आन्दोलन गरौं भन्ने प्रस्ताव राखे (प्रेमबहादुर गुरुङ, अन्तर्वार्ता, २०५९ जेठ ९) । अत्यन्त क्रुद्ध भएका मरिचमानले पञ्चायती

सरकारले दिएको कार्यक्रममा सरकारी भत्ता खाएर आई व्यवस्था विरुद्ध लाग्न र जनता विद्यार्थी भडकाउन पाइन्छ ? भन्दै थर्काएर चुप लगाउन खोजेपछि अधिल्लो दिन मात्र बुभेको भत्ता रकम खल्टीबाट निकाली तिम्रो सरकार व्यवस्थाले दिएको भत्ता लेउ, चाहिँदैन, त्यस बिना पनि बाँच्न सक्छौं भन्दै मरिचमान लगायतका पञ्च एवं प्रशासकहरूको मुखमै फ्याकिदिएका थिए । निरडकुश पञ्चायतको तावेदार हुनुभन्दा जनताको कमारो बनिस्यो, भन्दै भत्ता रकम फ्याकेपछि उत्पन्न भद्रगोल स्थितिमा राज्यमन्त्री मरिचमानले समातेर थुनिदिन्छु, मारिदिन्छु भन्ने र कोइरालाले तागत छ भने सकेको गर भन्दै चुनौती दिने गरेको दृश्य देखेका जङ्गली एवं गुरुडले कोइरालालाई सम्झाउन खोजेको र राज्यमन्त्री, प्र.जि.अ.आदि कालो निलो भइहिँडेको जानकारी दिएका थिए ।

साथीहरूले सदरमुकाम नवसौं, भूमिगत किसिमले गाउँतिर जाउँ भन्दा पनि त्यो रात खलङ्गामै बसेका कुलप्रसाद कोइराला भोलिपल्ट आफ्नो विद्यालय तर्फ लागेपछि पिछ्छा गरेका प्रहरीहरूले बाटोबाटै समातेर हथकडी लगाएर सदरमुकाम पुर्‍याई प्र.जि.अ.समक्ष पुर्‍याए । राज्यमन्त्री समक्षको घटनाबाट क्रुद्ध भएका प्र.जि.अ.केशरबहादुर श्रेष्ठले रिस फेर्दै तथानाम गालि गरेपछि व्यवस्था विरोधी प्रमाणित गरेर आजीवन जेलमा सडाइदिउँ कि निवेदन दिई उपचारमा जान्छु भनी काठमाडौं फर्कन्छौं भन्दै तर्साउँदा पनि नडराएका कुलप्रसाद कोइरालाले रा.वि.से.कार्यक्रमको नीति सिद्धान्त बुझाउँदै आफ्ना निर्देशकसँग कुरा नगरी कुनै निर्णय नगर्ने प्रस्ट पारे (कुलप्रसाद कोइराला, अन्तर्वार्ता, २०६५ पुष १७) । गर्लास् कुरा भन्दै मुख छाडेर गाली गर्ने र थुन्ने मार्ने डर देखाई तर्साउन खोज्दा पनि टसमस नभएपछि रिसाउँदै रा.वि.से. निर्देशक तुलसीराम वैद्यसँग सम्पर्क गरेका प्र.जि.अ.श्रेष्ठले बढाइचढाई कुलप्रसाद कोइरालाको कुरा लगाएपछि काठमाडौं फर्कने निवेदन लेख्न भनिदिनुस् भन्दै कोइरालालाई टेलिफोन दिए । कुलप्रसादका कुरा सुनेपछि प्र.जि.अ.सँग पुनः कुरा गरेका वैद्यले रा.वि.से.कार्यक्रम कसको चाहनामा चलिरहेको भन्ने थाहा छ कि छैन ? यसको उद्देश्य कार्यशैली, महत्व बुझ्नु भएको छ, छैन ? रा.वि.से.स्वयंसेवकलाई बिना प्रमाण तथानाम अभियोगमा पक्रने, हथकडी लगाउने, थुन्ने अधिकार प्र.जि.अ.ले कहिले कहाँबाट पाएको हो ? सोध्दै जवाफ चित्त बुभेको नभएमा राजदरबारमा सम्पर्क गर्न बाध्य हुने जानकारी दिए (तुलसीराम वैद्य, अन्तर्वार्ता, २०७५ माघ १५) । दरबारको कुरा सुन्दा साथ तर्सिएर गलेका प्र.जि.अ.श्रेष्ठले के गरौं त ? भन्दै सोधेपछि आफ्ना विद्यार्थीका कार्य क्रियाकलाप सही गलत भएको निक्कै रा.वि.से.कार्यालयले गर्ने व्यवस्था सम्झाउँदै कुलप्रसादलाई मुक्त गरी कुरा गराउन र निर्विघ्न आफ्नो काम गर्न दिन भनेपछि सबै विवरण लिखित रूपमा आफ्नो कार्यालयमा पठाउन निर्देशन दिए । अत्यन्त डराएका प्र.जि.अ.श्रेष्ठले कोइरालालाई तुरुन्तै छाडि निर्देशक वैद्यसँग कुरा गराएको, राज्यमन्त्रीको दबावमा आफू बाध्य भएको मानी मनमा नलिन भनेपछि सकुशल विद्यालय पुर्‍याइदिन पक्केर ल्याउने प्रहरीहरूलाई भनेको कुरा रोचक शैलीमा सुनाएका कुलप्रसादले तुलसीराम वैद्यले प्र.जि.अ.को प्रतिवेदन पाएपछि कार्यदल सल्यान पठाएर अनुकूल परिस्थिति बनाएको विवरण दिएका थिए । यसप्रकार प्रजातान्त्रिक पक्षधर विद्यार्थीलाई पञ्चायती कोपबाट जोगाउने तुलसीराम वैद्य प्रजातान्त्रिक आस्थामा प्रतिबद्ध व्यक्तित्व थिए भन्ने प्रस्ट हुन्छ ।

जीवनरक्षालाई प्राथमिकता अर्थात् जोड दिने व्यक्तित्व

लामो संगतबाट गुरु तुलसीराम वैद्यका विविध आयाम बारे अनुभव गर्ने र संवेदनशीलताका आयाम बुझ्ने मौका पाएको पंक्तिकारको संवेदनामा प्रभाव पारेको एउटा अर्को घटना पनि रा.वि.से.निर्देशक हुँदाकै हो । सल्यानको उल्लेखित घटना साम्यपर्दासम्म राजधानी काठमाडौंलगायत देशका विभिन्न क्षेत्रहरूमा फैलिएको विद्यार्थी आन्दोलन उत्कर्षमा पुगेर परिणतिको पृष्ठभूमि तयार पाउँ थियो (गौतम, २०७७) । उक्त आन्दोलन

विष्फोट हुने अवस्थामा पुग्दा पनि पञ्चायत संचालनको जिम्मा लिएकाहरू दमनको सोच छाड्न तयार नभएकाले हस्तक्षेप गरेका राजा वीरेन्द्रले शाही आयोग गठन गरी वार्ताको जिम्मा दिएपछि विद्यार्थी नेताहरूसँग चरणबद्ध छलफल गरेर वि.सं.२०३६ साल जेठ ७ गते सबैजसो माग पूरा गरेर सम्झौता सम्भव भयो (विमलेन्द्र निधी, अन्तर्वार्ता, २०८० फागुन ४) । उक्त विद्यार्थी आन्दोलनमा खासै भूमिका निर्वाह नगर्ने, समय क्रममा उपलब्धिमूलक हुने सम्भावना बढेपछि आफ्नो वर्चस्व कायम गर्न खोज्ने तर सफलता नमिलेपछि अत्तालिएर आफू पछि परेको ठान्ने प्रतिक्रियावादीहरूको समूह एवं जमात माग पूरा भएको देखेपछि एकजुट भएर आन्दोलनको नेतृत्व गर्ने विद्यार्थीहरूलाई सिध्याउने षड्यन्त्र तर्फ लागे । विद्यार्थी आन्दोलन जारी छ, रक्तिम ऋण्डाको मान सान बन्धक बनाउनेहरूसँग होसियार, बिना उपलब्धि आन्दोलन समाप्त गरेर विद्यार्थीहरूलाई धोखा दिइयो, धोखापूर्ण सम्झौता मान्दैनौं भन्दै विद्यार्थीहरूलाई भडकाउने र राजधानीका क्याम्पस एवं विद्यालयहरू बन्द गराएर सडकमा विद्यार्थीहरू निकाली भाँडभैलो मच्चाउने प्रयास भयो (कैलाश कार्की, अन्तर्वार्ता, २०६१ कार्तिक १७) । सबै जसो माग पूरा गराएर गरेको सम्झौता भाड्न चाहने तत्वहरू क्रियाशील भएपछि वि.सं.२०३६ साल जेठ ९ गते काठमाडौं उपत्यका भित्रका क्याम्पसहरूमा पुगेर सम्झौताको यथार्थ र प्राप्त उपलब्धि स्पष्ट पारी कक्षा लिन आग्रह गर्दै हिँडेका बलबहादुर के.सी.एवं शरणविक्रम मल्ल कीर्तिपुर क्याम्पसमा पुगेर आम विद्यार्थीहरूलाई सम्बोधन गरिरहेको अवस्थामा एक्कासी घेरा हालेका प्रतिक्रियावादीहरूको समूहले अपहरण नै गरेर काठमाडौं तर्फ लगेका थिए (शरणविक्रम मल्ल, अन्तर्वार्ता, २०७० जेठ १) । छुरा जन्जिर जस्ता हतियार बोकेको समूहले आन्दोलनको नेतृत्व वर्गलाई लगेपछि आम विद्यार्थीहरूले अब के हुन्छ ? भन्ने आशंका गर्दै काठमाडौं तर्फ उनीहरूकै पछि लागेका थिए ।

आफ्नो विभागबाट भेट्न आएका प्राध्यापकसँग कुराकानी सकेपछि विदा गर्न आफ्नो कार्यालय रहेको स्मृति भवनको चौरमा निस्किएका रा.वि.से.निर्देशक तुलसीराम वैद्यले छतभरी माटाका भाँडा राखिएका दुईवटा मिनिबस कीर्तिपुर आई तुरुन्तै फर्किएको देखेपछि आफ्ना एक कर्मचारीलाई के भयो पत्ता लगाएर आउ भन्दै केन्द्रीय क्याम्पसमा पठाइहाले । माटाका भाँडा भक्तपुरमा मात्र बन्ने भएकाले शंका गरेका निर्देशक वैद्यको निर्देशनमा गएका कर्मचारीले छुरा चैन देखाउँदै बलबहादुर एवं शरणविक्रमलाई अपहरण गरी लगेको खबर ल्याएपछि सशक्त भएर तत्कालीन शिक्षाध्यक्ष कमलप्रकाश मल्ललाई टेलिफोन गरेर दुर्घटनाको सम्भावना देखाउँदै उचित कदमको अपेक्षा गरेका थिए । यी कुरा सुनेका शिक्षाध्यक्ष मल्लले राजाका निजी सचिव नारायणप्रसाद श्रेष्ठलाई फोन गरेर आफूले नै जानकारी दिनुस् भनेकाले तुरुन्तै नारायणप्रसादलाई टेलिफोन गरेका निर्देशक वैद्यले सम्पूर्ण विवरण जाहेर गरी दुर्घटनाको आशंका जनाई अपहरित २ विद्यार्थी नेताको जीवनरक्षाको आग्रह गरेका थिए । आफूलाई भर्खरै मात्र त्रि.वि.का उपकुलपति जगतमोहन अधिकारीले सबै कुरा ठिक छ अब शान्त भयो भन्ने रिपोर्ट दिएको जानकारी शेयर गरेका राजसचिव श्रेष्ठले यथार्थ पत्ता लगाएर आवश्यक कदम चालिहाल्ने प्रतिद्धता व्यक्त गरी टेलिफोन राखिदिएका थिए (गौतम, २०६६) । तुरुन्तै सुरक्षा संयन्त्र परिचालन गरेका सचिव श्रेष्ठले कीर्तिपुरबाट अपहरित विद्यार्थी नेताहरूलाई सिधै लैनचौर स्थित अमृत क्याम्पस पुऱ्याई लछारपछार गर्दै तथानाम आक्षेप लगाउने कालोमोसो दल्ने, जुत्ताको मालासँगै बोरा भाङ्गालाई दोसल्ला भैं ओढाउने गरेर ठेलागाडामा राखेर सहर घुमाउँदै नयाँ सडक लान थालिएको पत्ता लगाई सेनाकै प्रयोग गरेर नयाँ सडक गेटनेरबाट विद्यार्थी नेता के.सी.एवं मल्ललाई उम्काएर जीवनरक्षा गरिएको जानकारी तुलसीराम वैद्यलाई टेलिफोन मार्फत गराएका थिए । समयमै जानकारी दिई परिस्थिति भयानक हुनबाट जोगाउन र दुई विद्यार्थी नेताको जीवन रक्षा गर्न सहयोग पुगेको भन्दै राजसचिव श्रेष्ठले

आफूलाई धन्यवाद दिएको लगायतका विवरण तुलसीराम वैद्यले पंक्तिकारलाई सविस्तार जानकारी दिएका थिए । पञ्चायती व्यवस्थाको त्यो कालखण्डमा व्यवस्था विरोधी समूहका कमाण्डरकै रूपमा चिनिएका विद्यार्थी नेताहरू माथि अनिष्ट होला भनी राजाकै सचिवलाई जानकारी दिएर जोगाउन लगाउने कार्यले गुरु वैद्यलाई मानव जीवन्तक्षालाई प्राथमिकता दिने व्यक्तिकै संज्ञा दिनुपर्दछ ।

निष्पक्ष मूल्याङ्कनकर्ता

वि.सं.२०७२ सालको विनासकारी भूकम्पबाट आफ्नो त्रिपुरेश्वरस्थित पुख्र्यौली घर क्षतिग्रस्त भएपछि ललितपुरको सानेपास्थित घरलाई आश्रम स्थल बनाएका तुलसीराम वैद्यसँग पंक्तिकारको भेटवार्ता क्रम बाक्लिँदै गयो । नेपालको इतिहास, संस्कृति, समाज, परम्परा आदि विविध विषयवस्तुहरूबारे लामो समयसम्म कुरा छलफल गरेको मैले निजको जीवनका विविध पक्षहरू बारे रेकर्ड गर्ने, कपिमा टिप्ने काम पनि धेरै गर्ने मौका पाएँ । वैद्य सरले लेखेका लेखदेखि अनुसन्धानसम्मका धारणा प्रस्ट पारी राय माग्ने स्वभाव अनुरूप हामी गुरुचेलाले करिब ६ वर्षसम्म एक आपसमा छलफल सल्लाह गरेका थियौं । त्यसै क्रममा आफूले आत्मवृत्तान्त लेखिरहेको जानकारी दिँदै वैद्य सरले रा.वि.से.निर्देशक भएर काम गर्दा वर्तमानमा नेपालको प्रजातान्त्रिक प्रणालीका महत्वपूर्ण नेता एवं मुलुक हाक्ने पदमा पुगेका व्यक्तिहरूले गरेका एवं देखाएका चारित्रिक व्यवहार बारे जानकारी दिएर तिनीहरू बारेको मूल्याङ्कन सुनाएका थिए । लेखी सकेर टाइप गराई ए फोर साइजमा प्रिन्ट गराएको “जीवन यात्रा-अनुभव” शीर्षक कस्तो होला ? भन्दै देखाएर पहिलो शुद्धता हेरिरहेको भनेका वैद्य सरले गरेको मूल्याङ्कन सुन्दा भैरहवा क्याम्पसमा मैले प्राध्यापन गर्दा वैद्य सर निर्देशक हुँदा रा.वि.से.गरेका एक सहकर्मीले गौरवसाथ आफूले गरेको कार्य वर्णन गरेको प्रसङ्ग याद आयो । रा.वि.से.का लागि सल्यानमा गएका ती महोदयले कार्यक्रम जनमत संग्रहको घोषणापछि स्थगन भएर फर्कनु पर्दा भैरहवा स्थित आफ्नो घरमा आई २०-२२ दिन बसेर त्यहीँको अस्पतालमा भर्ना भई उपचार गराएको बिल भर्पाई लगायतका कागजात मिलाई वैद्य सरलाई बाध्य पारेर मोटो रकम असुलेको विवरण सुनाउँदै आफ्नो क्षमता बताएका थिए (प्रेमबहादुर गुरुङ, अन्तर्वार्ता, २०५९ जेठ ५) । त्यस्तै कुराहरू मात्र होलान् भन्ने ठानेको मलाई वैद्य सरले यस्ताहरूका विचमा पनि एकजना विद्यार्थी अपवाद पाएको भन्दै अप्रकाशित आत्मवृत्तान्तमा स्थान दिएको एउटा प्रसङ्ग सुनाएर सम्बन्धित व्यक्तिबाट त्यसबारे पृष्ठपोषण ल्याउने जिम्मा समेत दिएका थिए । आज्ञा अनुसार सम्बन्धित व्यक्तिलाई भेटेर वैद्य सरले उल्लेख गरेको घटना सुनाएपछि निजबाट सटिक मूल्याङ्कन गर्ने क्षमताका धनी भन्दै गरेको टिप्पणी समेतबाट वैद्य सर निष्पक्ष मूल्याङ्कन कर्ता थिए भन्दै उक्त प्रसङ्ग यहाँ उल्लेख गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

वि.सं.२०३५/०३६ सालतिर रा.वि.से.कार्यक्रम अन्तर्गत राजनीति शास्त्र स्नातकोत्तर तहका विद्यार्थी यज्ञप्रसाद अधिकारी (हाल सेवा निवृत्त प्रा.डा.) पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गतको पर्वत जिल्ला स्थित राम्जाठाटी हाई स्कुलमा पुगेका थिए । विद्यार्थी आन्दोलनबाट उत्पन्न परिस्थितिले गर्दा बाध्य भएका राजाले जनमत संग्रहको घोषणा गरेपछि सबै रा.वि.से. विद्यार्थीहरूले बहुदल पक्षमा प्रचार गर्दै वातावरण बनाउने प्रस्ट भएपछि तत्कालीन सरकारबाट कार्यक्रम स्थगन गरेर विद्यार्थीहरू फिर्ता बोलाउने निर्णय भयो । पञ्चायती सरकारबाट फिर्ता बोलाइएपछि आक्रोशित भएर फर्किएका कतिपय विद्यार्थीहरूले फर्कने क्रममा भारी बोकाएकोदेखि विभिन्न शीर्षक देखाएर धेरैभन्दा धेरै रकम शोधभर्ना माग्ने र दबावपूर्ण क्रियाकलापद्वारा सदर गराउने पनि गरे । विविध प्रकारका खर्च देखाई बढाई चढाई बिल पेश गरी नदिई नहुने परिस्थिति सिर्जना गर्ने स्थिति सामना गरिरहेका निर्देशक तुलसीराम वैद्यले पर्वतबाट फर्किएका विद्यार्थी यज्ञप्रसाद अधिकारी बाटैमा

विरामी परेर बल्ल तल्ल काठमाडौं आई वीर अस्पतालमा भर्ना भएको समाचार पाएका थिए । समय मिलाएर समाचार ल्याउने विद्यार्थीलाई सँगै लिएर वीर अस्पताल पुगेका निर्देशक वैद्यले उपचारमा संलग्न डाक्टरलाई समेत भेटेर यथार्थ स्थिति बुझेका थिए । पर्वतबाट फर्कदा कार्कीनेटामा एककासी टाउको अत्यधिक दुख्ने, नाकबाट रगत बग्ने भएपछि, केही क्षण आराम गरेर जसोतसो पोखरा निस्कई काठमाडौं पुगेर भर्ना भएको स्पष्ट जानकारी गराएपछि, खर्चको कुनै चिन्ता नगरी उपचार गर्नु, बिल भर्पाई बनाएर पेश गर्नु म सबै दिन्छु र हाल समस्या छ भने केही रकम पठाइदिउंला भन्दा हाललाई पर्देन भनेका यज्ञप्रसाद अधिकारीले उपस्थितिका लागि समेत धन्यवाद दिएका थिए । अधिकारीको स्वास्थ्य स्थिति ठिक हुन १७-१८ दिन अस्पतालमै भर्ना भएर बस्नु परेको स्थितिमा समय समयमा आफू पनि पुग्नेदेखि सहयोगीलाई पठाएर जानकारी लिइरहने गरेका निर्देशक वैद्यले स्वस्थ भएपछि, खर्च विवरण लिएर आएका अधिकारीले दिएको निवेदन हेर्दा चरम आश्चर्यमा परेको उल्लेख गरेका थिए । अनावश्यक शीर्षकहरुमा समेत मोटो रकम माग्ने विद्यार्थीहरुलाई भोग्दै आएका निर्देशक वैद्यले यज्ञप्रसाद अधिकारीको खर्च विवरणमा अस्पतालले दिएको बिल बाहेक औषधी किनेको न्यूनतम खर्च मात्र देखेपछि, २-३ पटक दोहोर्‍याएर यतिमात्र हो भन्दै सोधेका थिए (यज्ञप्रसाद अधिकारी, अन्तर्वार्ता, २०७२ श्रावण ७; तुलसीराम वैद्य, अन्तर्वार्ता, २०७५ माघ १५) । जवाफमा त्यति नै हो भनेका अधिकारीलाई भुक्तानीको व्यवस्था मिलाई दिएपछि, आफ्नो कार्यक्षमा राखी चिया खुवाएको र तिमी जस्तो मानिस राष्ट्र सेवामा लाग्नुभन्दै विदा गरेको जानकारी पाएपछि, पत्तिकारले यज्ञप्रसाद अधिकारीको पृष्ठपोषण वैद्य सरलाई पुर्‍याइदिने काम समेत गरेको अनुभाव छ । आफ्नो सम्पर्कमा पुग्नेहरुको निष्पक्ष मूल्याङ्कन गर्ने खुबीको प्रतिरूप रूपी तुलसीराम वैद्यको आत्मवृत्तान्त प्रकाशित भएमा धेरै ऐतिहासिक तथ्यहरु बाहिर आउने थिए भन्ने लागेको छ ।

कुशल पथ प्रदर्शक

नेपालको इतिहास लेखनलाई नवीन सोच एवं विधिबाट अगाडि बढाउँदै जनताको इतिहास लेखन तर्फ बढाउने र आफ्ना विद्यार्थीहरुलाई सन्तान सरह ठान्दै जनताको इतिहासको खोजमा लगाएर प्राज्ञिक उन्नयन तर्फ अग्रसर गराउने तुलसीराम वैद्य कुशल पथ प्रदर्शक थिए । देशको इतिहासका विविध पक्ष एवं पाटाहरु पहिल्याएर अन्वेषणात्मक दृष्टिकोण राख्दै राष्ट्रिय इतिहास निर्माणको आधार तयार पार्नु पर्दछ भनी विविध विषय एवं क्षेत्र केन्द्रित भएर स्नातकोत्तर तहको शोधपत्रदेखि विद्यावारिधिको शोधप्रबन्ध तयार पार्न अभिप्रेरित गर्ने तुलसीराम वैद्यले आवश्यक परेमा आफ्ना विद्यार्थीलाई शोधनिर्देशक बनाएर सहनिर्देशकको भूमिका आफूले निर्वाह गर्ने गर्न पनि धक मान्दैनथे । आफ्ना विद्यार्थीहरु पनि सबल सफल शोधनिर्देशक बनुन् भन्ने चाहनाले गर्दा प्रा.डा.वैद्यले निर्वाह गरेको भूमिकालाई उपयुक्त ठहर्‍याउने प्राध्यापकहरुले शोधार्थी, विद्यार्थी, जिज्ञासु आदिका प्रश्न एवं चाहना धैर्यताकासाथ सुनेर समाधान गरिदिने गुणले गर्दा कुशल पथ प्रदर्शकको स्थान दिनै पर्ने भनेका हुन् (निरन्जन शर्मा, अन्तर्वार्ता, २०८१ साउन ८; राजाराम सुवेदी, अन्तर्वार्ता, २०८१ भदौ २७) । जनता पक्षको इतिहास निर्माणमा जोड दिएर आफ्ना विद्यार्थीदेखि समकक्षीसम्मलाई हौसला प्रेरणा दिने र समस्या परेमा सहयोगका लागि सदैव तत्पर रहेर साथ दिने स्वभावले गर्दा आफन्तको हृदयमा निस्वार्थी अभिभावक एवं सक्षम सबल पथ प्रदर्शकको स्थान पाउन सफल भएका हुन् ।

प्राध्यापकको जिम्मेवारी अध्यापन अनुसन्धानमा मार्ग प्रशस्त गर्नु मात्र नभएर मुलुकको ऐतिहासिक महत्त्व धमिल्याउन राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय जगत्बाट उठाइएका विषय वा भ्रम चिर्नु र निराकरण गर्नु पनि हो भन्ने सोचका कारण तुलसीराम वैद्यले धेरै ठाउँमा महत्त्वपूर्ण कार्य गरेका थिए । मानव जगत्लाई निवृत्ति मार्गको

प्रतिनिधित्व गरेर संसारलाई अनित्य मानी दुःखमय, कष्टमय र मायाजालको कारण ठहर्‍याउने बौद्ध दर्शन प्रदान गरी अनित्य, अनात्मा र दुःखलाई सिद्धान्तको आधार बनाएर बुद्ध, संघ र धम्ममा समर्पित हुँदै बुद्ध शरणमा गच्छामीको नीति अनुरूप क्रियाशील भई लोकप्रिय हुने मार्ग प्रशस्त गरेका सिद्धार्थ वा बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनी हाल विश्व शान्तिको मुहानको रूपमा चिनिन्छ (गौतम, २०७७) । वर्तमान नेपालको लुम्बिनी प्रदेशअन्तर्गत रूपन्देहीको दक्षिणी भाग लुम्बिनीमा अवस्थित रहेको बुद्ध जन्मस्थललाई अस्वीकार गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा विभिन्न किसिमका भ्रमहरू छर्ने र बुद्धको जन्म स्थल भारत हो भन्ने मान्यता स्थापना प्रयास निकै गरिदै आएको अवस्था थियो । उक्त भ्रम निवारणमा सहयोग पुगोस् भनी वि.सं.२०३४/०३५ सालमा कपिलवस्तु, लुम्बिनी, देवदहमा उत्खनन् कार्य थालिएको अवस्थामा प्राप्त पुरातात्विक प्रमाणहरू रातारात लोभलालचका माध्यमबाट सीमा पारी पुर्‍याइएका समाचार पाएर दिक्क भइरहेको अवस्थामा श्रीलंकाका राष्ट्रपति Junius Richard Jayewardene (जयवर्धने) को कपिलवस्तु भ्रमणमा प्राप्त ऐतिहासिकता बुझाउने अवसरको समापन पछि राजा वीरेन्द्र समक्ष धारणा राख्दै सबल व्यवस्थापन विना उत्खनन् गर्नुभन्दा सम्पदा माटोमुनी नै सुरक्षित रहने धारणा राखेको जानकारी पत्तिकारले पाएको थियो (तुलसीराम वैद्य, अन्तर्वार्ता, २०७५ माघ १५) । किनभने राजाको प्रश्नपछि विदेशी विज्ञ एवं कर्मचारीको रेखदेखमा उत्खनन् गराउँदा प्राप्त अवशेषको क्याटलग तयार नहुँदै महत्व बोध गरेकाले भ्रम उठाइरहेको पक्षले ठूलो लोभ लालच देखाएर लान सक्ने तथ्य स्पष्ट पारी नेपाली सेना, विश्वविद्यालयका प्राध्यापक वा विज्ञ समूह एवं पुरातत्वविदको संयुक्त टोली बनाएर मात्र उत्खनन् गर्नु उपयुक्त हुने धारणा राखी कुशल पथ प्रदर्शकको भूमिका निर्वाह गरेका थिए । तुलसीराम वैद्यको सल्लाह मानेका राजा वीरेन्द्रले तत्कालै कपिलवस्तु लगायतको उत्खनन् रोकेर पछिका दिनहरूमा त्रि.वि.संस्कृति विभागको विज्ञ टोलीलाई पनि संलग्न गराएर मात्र सुरु गराउन निर्देशन दिएको विवरण अभिलेखालयमै सुरक्षित छ । त्यस बाहेक लुम्बिनीका बारेमा अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा उठाइएका छरिएका भ्रम निवारणका लागि लुम्बिनी विकास कोषको कार्य समितिमा रहेर वा नरहिकन पनि अनुसन्धानमूलक लेख लेखी सप्रमाण दावा पेश गर्ने, राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय सेमिनारहरू आयोजना गर्न लगाई राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय विज्ञहरूलाई आमन्त्रण गरी कार्यपत्र प्रस्तुत गराउँदै यथार्थ उजागर गर्ने कार्यद्वारा लुम्बिनीको भ्रम निवारणमा अतुलनीय भूमिका खेलेका वैद्य कुशल मार्ग निर्देशक एवं राष्ट्रका अमूल्य निधि हुन् (प्रताप खत्री, अन्तर्वार्ता, २०८१ भदौ १४) । विदेशी विज्ञदेखि राष्ट्र प्रमुखहरू समक्ष उभिएर लुम्बिनीको इतिहास, गौरव, यथार्थ बारे सप्रमाण स्पष्ट धारणा राख्न सक्षम तुलसीराम वैद्यलाई कुशल पथ प्रदर्शक एवं इतिहासका पिता भन्दा अत्युक्ति नहोला ।

निष्पक्ष संरक्षक

एकजना पनि स्थायी प्राध्यापक नभएको र कोलम्बो प्लान अन्तर्गत भारतबाट आएका एम.एस.जैन, विक्रमाजित हजरत जस्ता भारतीय नागरिक प्राध्यापकहरूद्वारा प्राध्यापन कार्य चलिरहेको त्रि.वि.इतिहास विभागमा वि.सं.२०२१ साल असार अन्ततिर आंशिक प्राध्यापक बनेर प्रवेश गरेका तुलसीराम वैद्यले सम्पूर्ण जीवन इतिहास एवं यस विषयका विद्यार्थीहरूको संरक्षक बनेर विताएको कुरामा कसैले विमती राख्न सक्दैन । राष्ट्र निर्माण, विकास, रूपान्तरणसँगै उन्नती अवनतीका बारेमा यथार्थ तथ्यपरक जानकारी उपलब्ध गराउने विषय भएकाले देशका राजनीतिज्ञ, योजनाविद्, प्रशासक, कुटनैतिक सेवाका कर्मचारीहरू, सुरक्षाकर्मीहरू लगायतले नपढी नहुने विषय इतिहास सत्यतथ्यमा आधारित हुन्छ (बद्रीनारायण गौतम, डोलराज काफ्ले र ज्योती उपाध्याय, अप्रकाशित कार्यपत्र, २०८१ जेठ १६) । इतिहास लेखन तथ्य प्रमाणमा आधारित हुनै पर्ने

तत्वबोध गरेका तुलसीराम वैद्यले इतिहासका अध्येता एवं विद्यार्थीहरूमा तथ्य संकलनको चेत जगाउने लक्ष्य अनुरूप स्थलगत गोष्ठीको थालनी गरेका थिए । “ऐतिहासिक गोष्ठी ऐतिहासिक स्थलमै” भन्ने नारा सहित आफ्ना पुर्खाहरूको कर्मस्थल एवं आधारभूमि सिम्रौनगढबाट स्थलगत गोष्ठीको शुभारम्भ गराएका वैद्य सरले बिना भेदभाव गोष्ठीपत्र लेखेर प्रस्तुत गर्नेदेखि समीक्षा एवं टिप्पणी सहितका धारणा राख्न दिने परम्पराको थालनी गरेर इतिहास प्रेमीहरूलाई संरक्षण गर्ने कामको थालनी गरेका थिए । नेपालको सरकारी जागिर अर्थात् प्रशासनिक सेवा छाडेर शिक्षण वा प्राध्यापनमा आउन कोही पनि नखोज्ने समयमा सरकारी जागिर भन्दा प्राध्यापनमा क्षमता अनुरूपको प्रतिष्ठा पाइने विश्वास गरेर त्रि.वि.सेवामा आएका वैद्य सरले कुशल अनुसन्धानकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्दै आफ्ना विद्यार्थीहरूसँग समेत सहलेखन गरेर विविध विषयका कृति जन्माउँदै निष्पक्ष संरक्षक मानिने काम गरेकै हुन् (त्रिरत्न मानन्धर, अन्तर्वार्ता, २०८१ भाद्र १५; कृष्णबहादुर थापा, अन्तर्वार्ता, २०८१ साउन ८) । नेपालको प्राचीन कालदेखि आधुनिक कालसम्मको इतिहास, संस्कृति, प्रशासन, आर्थिक सामाजिक, सांस्कृतिक अवस्था, सम्पदा र विकाससँग सम्बन्धित विषयवस्तु एवं घटनाक्रमहरू बारे अन्वेषण गर्ने, गराउने र चाहना एवं जिज्ञासा राख्नेलाई आवश्यक सबै किसिमका सहयोग उपलब्ध गराउने बानी, स्वभाव एवं कार्यले उनलाई निष्पक्ष संरक्षकको स्थानमा पुऱ्याएको हो ।

संरक्षक बन्नु र आजीवन सफल रहनु जस्तो कठिन कार्यमा सफलता पाएका तुलसीराम वैद्यले इतिहासको खोज, अध्ययन, लेखन वा अनुसन्धान, सत्यान्वेषण एवं प्रकाशन कार्य चिरस्थायी बनाउन नेपाल इतिहास संघको स्थापना गरेर त्यसप्रति चासो राख्ने व्यक्तिहरूलाई गोलबद्ध गर्ने काम गरेका थिए । इतिहास केन्द्रीय विभागमा “इतिहास विद्यार्थी समाज” स्थापना गर्ने चाहना सहितको प्रस्ताव लिएर पुगेको पंक्तिकारलाई तिम्री जस्तो पार्टीगत विद्यार्थी संगठनको पदाधिकारीले बनाएको संगठनले सबै पक्षको स्वीकारोक्ति पाउँदैन भनी अनुमती नदिएका तुलसीराम वैद्यकै अग्रसरतामा थालिएको स्थलगत गोष्ठीको थालनीदेखि नै साथ रहेर काम गरेको पंक्तिकारले दाजु विमलकुमार शर्मा एवं गुरु राजाराम सुवेदी समेत भई गरेको प्रयास वि.सं.२०५५ सालको लुम्बिनी गोष्ठी र नेपाल इतिहास संघको स्थापनामा पुगेर सार्थक भएको थियो । इतिहास विषयमा स्नातक तह उत्तीर्ण जोकोही पनि सदस्य बन्न पाउने स्पष्ट विधानगत व्यवस्था सहित स्थापित यो संस्था मार्फत सबैलाई संरक्षण दिएर ऐतिहासिक खोज अध्ययन, अनुसन्धानको मार्ग प्रशस्त गर्न प्रोत्साहन गर्ने गुरु वैद्यले कुशल संरक्षकको भूमिका निर्वाह गरेका थिए (त्रिरत्न मानन्धर, अन्तर्वार्ता, २०८१ भाद्र १५) । देशको प्रशासनिक सेवामा जान थालेका व्यक्तिदेखि इतिहास बाहेकका अन्य विषयमा पढ्न चाहनेहरूसम्मलाई पनि क्षमतावान देखेमा इतिहासको अध्यापन एवं अध्ययनमा ल्याउने र हरसम्भव सहयोग दिएर व्यक्तित्व क्षमता अभिवृद्धि गराउन लागि पर्ने स्वभावजन्य कार्यले उनलाई निष्पक्ष संरक्षकको स्थानमा पुऱ्याएको देखिन्छ ।

समकक्षीदेखि विद्यार्थी हुँदै सहयात्रा गर्ने चरणमा पुगेकाहरूबाट आफ्नो संरक्षणमा व्यक्तित्व विकासमा साथ सहयोग दिने, असहमतिका डडगुरबीच स्नेहका अडकुर खोज्ने सहजकर्तादेखि चाँडै रिसाएर प्रतिक्रिया व्यक्त गर्ने अनि चित्त बुभदो उत्तर पाउँदा साथ खुसी भइहाल्ने महादेव जस्तो भन्दै मूल्याङ्कन गरिएका वैद्य सर कर्मठ गुरु थिए (श्रेष्ठ, २०६६; शर्मा, २०६६) । चेला आफूभन्दा माथिल्लो पदमा पुग्दा चेलाहरूले गुरुको ऋण तिर्न नसक्दा आफ्ना चेलाबाट पनि असन्तुष्ट देखिने स्वभाव भएका (सापकोटा, २०६६), अन्वेषण अनुसन्धानका कमिकमजोरी केलाएर सबल बनाइदिने कुशल संरक्षक (थापा, २०६६), व्यक्तित्व उन्नयनमा समान दृष्टि राख्ने प्राज्ञ (शर्मा, २०६६), इतिहास अध्ययनलाई उचाइमा पुऱ्याउने व्यक्तित्व (घनश्याम भट्टराई, अन्तर्वार्ता, २०८१ साउन ८), आलोचनात्मक एवं विश्लेषणात्मक रूपले इतिहास लेखिनु पर्दछ भन्ने चेत जगाउने र इतिहासका

विद्यार्थी अन्वेषकलाई मार्ग प्रशस्त गर्न लागि रहने कुशल प्राध्यापक (त्रिरत्न मानन्धर, अन्तर्वार्ता, २०८१ भाद्र १५) आदिका रूपमा लिइएका वैद्य सर जीवनका पछिल्ला दिनहरूमा पनि फूर्तिलो र प्रस्ट वक्ताका रूपमा चर्चित थिए । आत्मवचनबाट सदैव टाढा रहने र आत्मशलाघाको भावना पटकै नभएका तुलसीराम वैद्यको निकट पुगेर सहयोग माग्नेहरूले सजिलै मन पगाल्ने दृष्टान्त धेरै देखे भोगेको पाइन्छ । आफ्नो निकट पुगेर अनुनय गर्ने जो कोहीलाई पनि बिना परीक्षण विश्वास गर्ने स्वभाव मुख्य कमजोरी रहेको हुँदा त्यस्ताबाट पटक पटक अप्ठेरोमा पारिएको अनुभव पंक्तिकारमा रहेको छ । यस्ता कर्मयोगी, धिरोदात्तका बारे जति लेखे पनि नसकिने यथार्थ हृदयङ्गम गरी कर्म, स्वभाव, आचरण एवं भावनाबाट नै गुरु वैद्य बहुआयामिक व्यक्तित्वका सबल उदाहरण भएको ठहर गर्दछु ।

निष्कर्ष

प्राध्यापकदेखि विश्वविद्यालय प्रशासनका महत्वपूर्ण पदहरूमा रहेर काम गर्दा पनि समकक्षीदेखि विद्यार्थी हुँदै राज्य व्यवस्थाका उच्च पदाधिकारीसम्मको रोजाइमा पर्ने, आशा भरोसा र विश्वास योग्य ठहरिने तुलसीराम वैद्य कर्मलाई क्षमता एवं चरित्र निर्माणको मूल आधार मान्ने कर्मयोगी धिरोदात्त थिए । आफ्ना सन्तान एवं विद्यार्थीहरूलाई समान दृष्टिकोणले हेर्ने वैद्य सरको घरमा जो कोहीले पनि प्रवेश गर्न, जिज्ञासा राख्न र सहयोग माग्न पाउँदथ्यो । विद्यार्थीहरूको लेखन कार्यलाई प्रोत्साहन गर्ने बानी भएका उनले समय दिएर सुधारिदिनेदेखि थप अध्ययनका आधार दिएर परिमार्जन गर्न सघाउने गरेर अन्वेषणात्मक इतिहास निर्माण कार्य अगाडि बढाएका थिए । परराष्ट्र सेवामा जान ठिक्क परेका व्यक्तिलाई क्षमताका आधारमा मूल्याङ्कन गरेर सम्झाउँदै विश्वविद्यालय सेवामा ल्याउने वैद्य सरले इतिहास लेखन-अन्वेषण कार्य प्रगति उन्मुख बनाउन प्रशस्तै कार्य गरेका थिए । इतिहास लेखनका महत्वपूर्ण स्रोत बन्ने दुर्लभ सामग्रीहरू इतिहास केन्द्रीय विभागमा ल्याउन अत्यन्तै परिश्रम गरेका तुलसीराम वैद्य सरले तिनको उचित प्रयोग गर्न नपाएको थकथकी पछिसम्म पनि गरिरहन्थे । छलकपट केही नजान्ने, मेहनती, देशभक्त, प्रजातन्त्रवादी भावनाका धनी, प्रस्ट वक्ता आदि विशेषतायुक्त व्यक्तित्व भएका तुलसीराम वैद्य भगवान् विष्णुको प्रतीक मभेरीको तुलसी जस्तै पवित्र गुणकारी स्वभाव र गुण भएका मार्ग निर्देशक थिए । आफ्नो योग्यताका आधारमा निवेदन मात्र दिएको भए प्रशासनिक लगायतका सेवामा स्थान पाउने निश्चित हुँदाहुँदै पनि गृहकार्यमै रमाएर सदैव वैद्य सरलाई क्रियाशील हुने वातावरण मिलाइदिने र उदारता, स्नेह एवं सत्कारगत भावना प्रकट गरेर घरमा आउने जोसुकै जिज्ञासुलाई स्वागत गर्ने वहाँकी धर्मपत्नी बैनी वैद्य तथा इतिहास विषयका विद्यार्थीकी गुरुआमाको कर्मले पनि तुलसीराम वैद्यलाई सबल, सफल र अनुकरणीय व्यक्तित्वमा रूपान्तरण गर्ने परिस्थिति निर्माण गरेको कुरा निर्विवाद रहेको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- उपाध्याय, श्रीरामप्रसाद (२०५५). *नेपालको समीक्षात्मक इतिहास*. साभा प्रकाशन ।
- गौतम, बद्रीनारायण (२०६६). गुरु तुलसीराम वैद्य : अनुकरणीय एवं बहुमुखी व्यक्तित्व. प्रा.डा. तुलसीराम वैद्य : *अभिव्यक्ति र उदगार*. आगम प्रकाशन, पृ. ४-१४ ।
- गौतम, बद्रीनारायण (२०७७ श्रावण). प्राचीन नेपाली समाज संरचना एवं विशेषताहरू. *हिष्टोरिकल जर्नल*, ११(१), ९२-१०६ ।
- गौतम, बद्रीनारायण (२०७७ श्रावण). विश्व शान्तिको मुहान लुम्बिनी : प्राचीनता र विकास. *हिष्टोरिकल जर्नल*, १२ (१०), ९७-१३२ ।

- गौतम, बद्रीनारायण (२०७७). *शान्तिपूर्ण आन्दोलनमा नेपाली कांग्रेस*. शिखा बुक्स ।
- गौतम, बद्रीनारायण; काफ्ले, डोलराज र उपाध्याय, ज्योती (२०८१ जेठ १६). नेपालमा इतिहास विषय अध्ययन अध्यापनको स्थिति, आवश्यकता र महत्व. अप्रकाशित कार्यपत्र. शिक्षा विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र (सेरिड) त्रि.वि., पृ. १-५२ ।
- तासिर, सलमान (सन् १९८०). *भुट्टो अ पोलिटिकल बायोग्राफि*. विकास पब्लिसिड हाउस ।
- थापा, कृष्णबहादुर (२०६६). प्रा.डा.तुलसीराम वैद्य मेरा गुरुका रूपमा. प्रा.डा. तुलसीराम वैद्य : अभिव्यक्ति र उदगार. आगम प्रकाशन, पृ. ११०-११३ ।
- पाण्डे, रामनिवास र रेग्मी, निदेशचन्द्र (२०५४). *नेपालको पौराणिक इतिहास*. नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- पौड्याल, विणा (२०६६). वाग्मती पारिका प्रोफेसर साहेब तुलसीराम वैद्य. प्रा.डा. तुलसीराम वैद्य : अभिव्यक्ति र उदगार. आगम प्रकाशन, पृ. ४१-४४ ।
- वैद्य, तुलसीराम (२०६६). मेरो प्राज्ञिक जीवनमा अविस्मरणीय योगदानकर्ताहरू. प्रा.डा. तुलसीराम वैद्य : अभिव्यक्ति र उदगार. आगम प्रकाशन, पृ. २१०-२२६ ।
- वैद्य, तुलसीराम (२०७६). वैद्यहरूको ऐतिहासिक रूपरेखा. अप्रकाशित पाण्डुलिपि ।
- वज्राचार्य, धनवज्र र मल्ल, कमलप्रकाश (सन् १९८५). *गोपालराज वंशावली*. नेपाल रिसर्च सेन्टर ।
- शर्मा, बालचन्द्र (२०४५). *नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा*. कृष्णकुमारी देवी ।
- शर्मा, मेदिनीप्रसाद (२०६६). मेरो दृष्टिमा प्रा.डा.तुलसीराम वैद्य. प्रा.डा.तुलसीराम वैद्य : अभिव्यक्ति र उदगार. आगम प्रकाशन, पृ. ११७-१२१ ।
- श्रेष्ठ, बेखालाल (२०६६). विश्व निकेतन, डा.तुलसीराम वैद्य र म. प्रा.डा.तुलसीराम वैद्य : अभिव्यक्ति र उदगार. आगम प्रकाशन, पृ. १९-२२ ।
- सापकोटा, विष्णु (२०६६). नेपालको इतिहास लेखनमा प्रा.डा.तुलसीराम वैद्यको योगदान. प्रा.डा. तुलसीराम वैद्य : अभिव्यक्ति र उदगार. आगम प्रकाशन, पृ. ४५-४८ ।
- सुवेदी, राजाराम (२०६१). *नेपालको तथ्य इतिहास*. साभा प्रकाशन ।
- हेगेन, टोनी (सन् १९७१). *नेपाल*. अक्सफोर्ड आइ.वि.एच.पब्लिसिड कम्पनी ।
- क्षेत्री, गणेश र रायमाझी, रामचन्द्र (२०६०). *नेपालको इतिहास*. एशिया पब्लिकेसन्स ।
- त्रिपाठी, चन्द्रप्रसाद (२०५६). तिरहुत राज्य र राजधानी सिमरौन गढ. *भ्वाइस अफ हिस्ट्री*, १४(१), ५१-६६ ।